

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ماریہ طاہر، پروفیسر ڈاکٹر مظہیر احمد شفیق

EFFECTS OF PROGRESSIVE MOVEMENT ON THE NOVELS OF FERZAND ALI

فرزند علی دے ناواں اُتے ترقی پسند تحریک دے اثرات

Abstract

Ferzand Ali is well-known Punjabi novelist. He wrote many novels on different topics in Punjabi language and gave exundation to Punjabi novels. He is progressive writer and supporter of carl marks's theory. His novels are representative of the effects of progressive movement as well as. His novels reflect the status of lower class. He wroted on exploitation, poverty, backwardness, feudalism, injustice and class rank. He did not only explain the problems of lower class as well as raise his voice for their rights.

Keywords: Progressive Movement,

Class Division, Injustice, Feudalism

تبدیلی فطری عمل اے بدلاء دے عمل وچ کائنات داسپین تے ترقی لگی اے۔ کائنات وچ ہون والیاں
مسلسل تبدیلیاں انسان تے ماحول اتے اثر انداز پاؤندیاں نیں۔ انسان فطری طور تے بدلاء داجا ہیوان اے۔ اوہ

☆ پی ایچ۔ ڈی پنجابی ریسرچ سکالر پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

یک رنگی تے جمودنوں ڈھیر چر سہہ نہیں سکدا۔ عقل تے شعور راہیں تبدیلیاں اتے غور کردا حیاتی تے کائنات نوں بھالن دی کوشش کردا اے۔ شعور تے عقل پاروں اوہنے نوں جہان تخلیق کیتے۔ جس پاروں ادب دا حسن، روح تے تازگی اوہدوں تیکر قائم رہوے گی جد تیکر ادب وچ مثبت بدلاء آوے گا۔ جدوں سماج تے ادب جمود دا شکار ہو جائے اوس ویلے سماج دے حساس تے ذمہ دار کچھ جمودنوں توڑن لئی آگے ودھدے نیں فیراک تحریک پھلدی اے۔ کوئی بدلاء یا تبدیلی راتوں رات ہوند وچ نہیں آوندی سگوں ایہدے کچھ لمیری نس بجھ ہوندی اے۔ جیہڑی چنگ وانگنوں دھلدی رہندی اے فیر انقلاب داروپ وٹا کے پورے سماج نوں اپنے کلاوے وچ لے لیندی اے۔ بدلاو ادنیادے کسے وی خطے وچ آوے اوہ پوری دنیا تے اثر چھڈدا اے دنیا دے سوجھوان ایس بدلاء توں اثر قبولدے نیں۔ انج ادب دا سانگا وی کسے اک خطے، قوم تے زبان نال نہیں ہوند سگوں ایہہ پوری دنیا دا احاطہ کردا اے۔ قوماں نوں آپس وچ جوڑدا اے تاں جواک دو جے دی تہذیب، رہتل سارے ثقافت نوں جانن دا موقع ملے تے دنیا وچ امن قائم ہووے۔ دیہویں صدی وچ عالمی پدھرا تے اہلیاں تبدیلیاں ہونیاں سن جہناں پوری دنیا اتے گوڑھا اثر چھڈیا۔ 1914ء عالمی جنگ دیاں تباہ کاریاں، 1930ء جرمنی وچ فاشسزم تے 1917ء وچ لینن دی آگوائی وچ مارکسی فکر پیٹھ آون والے روسی انقلاب پاروں پوری دنیا وچ انقلابی تے عوامی تحریکاں کھٹیاں۔ روسی استحصال مکاون، انقلاب، غیر طبقاتی وٹڈ، آزادی، محنت کشاں تے مزدوراں دے حق وچ اٹھن والی آواز دی گونج دنیا دے ہر کونے اپڑی جس پاروں پوری دنیا وچ پیٹھلے طبقے، مزدوراں، ہاریاں، غلاماں تے محنت کشاں وچ اپنے حق لئی آواز چکن دا شعور ودھیا۔ عالمی پدھرتے ہوون والی اتھل پتھل نوں ہندوستان تے ہندوستانی طالبعلمان سجاد ظہیر تے ملک راج آنند جیہڑے اوس ویلے یورپ وچ تعلیم حاصل کر رہے سن، نے وی محسوس کیتا۔ طالبعلمان دے سامنے ہندوستان دے معاشی، سیاسی، سماجی تے ثقافتی حالات واضح سن۔ اوہناں ہندوستان دی آزادی، استحصالی نظام مکاون، انقلاب، غیر طبقاتی سماج لئی 1935-1936ء وچ لندن وچ انجمن ترقی پسند لکھاریاں دی بنیاد رکھی۔ ادبی تے ثقافتی تحریک جنے ادب، سماج تے حیاتی اتے گوڑھا اثر پایا۔ تحریک نے ادب نوں سماج دا اٹوٹ انگ بنایا تے انجمن دے منشور وچ تحریک تے ترقی پسند ادب دے مقصد واضح کردیاں دسیا کہ:

”ہم چاہتے ہیں ہندوستان کا نیا ادب ہماری زندگی کے بنیادی مسائل کو اپنا

موضوع بنائے یہ بھوک، افلاس، سماجی پستی اور غلامی کے مسائل ہیں۔“ (1)

انجمن دے منشورتوں واضح اے کہ تحریک نے ادب نوں سماج دا حقیقی ترجمان بنایا۔ ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے حیاتی دی گل ہوئی تے اجہا ادب گھڑن ول پریریا جیہڑا عام لوکاں نال رشتہ جوڑے، حیاتی دے مڈھلے مسئلے بیان کرن دے نال نال پٹھلے طبقے وچ سماجی شعور اگھیرے۔ ایس تحریک نے لکھاری دی داخلی دنیا دا خارجی دنیا نال رشتہ جوڑیا۔ انسانیت تے مساوات نوں مذہب دا درجہ دتا۔ انفرادیت دی تھاں اجتماعیت دی گل کیتی تے ادب نوں با مقصد بنایا۔ ترقی پسند ادب دی تعریف کجھ ناچ اے کہ:

”وہ ادب جو زندگی کو اپنے حقیقی روپ میں پیش کرے جس میں زندگی کی تفسیر

ہی نہیں تنقید بھی ہو اور جس میں زندگی کو بہتر بنانے کی صلاحیت بھی ہو۔“ (2)

ترقی پسند لکھاریاں نے ہندوستان دی آزادی، غلامی، انقلاب، سماجی تے معاشی استحصال، غربت، بھکھ، جاگیر دارانہ تے سرمایہ دارانہ نظام دیاں ات گردیاں، ظلم، ہاریاں تے مزدوراں دے حق، انصاف تے مارکسسزم نوں اپنیاں لکھتاں دا حصہ بنایا۔ پاکستان بنن مگروں مارشل لاء دور دیاں ہنیر گردیاں، طبقاتی فرق، بھک، ونڈ ویلے ہوون والے ظلم تے پٹھلے طبقے دیاں اوکڑاں نوں ادب دا موضوع بنایا۔ تحریک نے ترجمہ نگاری نوں اگھیریا جس پاروں دو جیاں زباناں دے ادب دا مطالعہ کرن دا موقع ملیا تے ناول، ڈرامہ، افسانہ، انشائیہ، سفر نامہ ور گیاں صنفاں نے ہندوستانی نثری ادب دا گھیرا موکلا اے۔ شاعری وچ آزاد نظم، معر انظم شعری صنفاں دا حصہ بنیاں نال حیاتی تے اسلوبی تجربے وی کیتے گئے۔ ترقی پسند تحریک دے اثرات برصغیر دیاں دو جیاں زباناں دے نال پنجابی زبان ادب اتے وی ڈونگھے نیں۔ فرزند علی پنجابی ادب دا اچاناں اے اوہناں دیاں لکھتاں پنجابی ادب وچ اہمے وادھے کیتے۔ فرزند علی کامریڈ نیں تے مارکسی سوچ رکھدے نیں اوہناں دا تعلق پٹھلے طبقے نال اے جس پاروں اوہناں اوس طبقے دیاں اوکڑاں، طبقاتی فرق تے استحصال نوں نیڑیوں دیکھیا تے لکھتاں وچ بیان کیتا۔ اقبال قیصر آکھدے نیں:

”جنا حقیقی فرزند اے اوہنی ہی اوہدی زندگی حقیقی اے۔ کیوں جے فرزند

اوس ماحول وچ رہیا تے جو کجھ ہنڈایا اے، اوہنے اپنی زندگی نوں تے

اپنے ساتھیاں دی زندگی نوں پینٹ کیتا اے۔ اوہ حقیقی زندگی دی نمائندگی

کرداے۔“ (3)

اوہ واہی بیچی کردے سن پر گھر دے دانے پورے نہ ہوون پاروں اوہناں فیکٹری وچ مزدوری شروع کردتی۔ واہی وان دا فیکٹری وچ کم کرنا چنگا نہیں جانیجا جانداسی جس پاروں اوہناں نوں سماج دی مخالفت دا سامنا کرنا پیا۔ فیکٹری جاوون مگروں اوہناں دے طبقاتی شعور نوں ہور پکیائی ملی۔ اوہناں سوشلسٹاں دے کنونشن تے مزدوراں دے جلسیاں وچ نظماں پڑھیاں۔ اوہناں دی آگوائی پٹھ مزدوراں اپنے حق لئی جلوس کڈھے۔ ”ایشیا سرخ اے“، ”جیہڑا واہوے اوہی کھاوے“ ورگے نعرے لائے۔ مارکسی سوچ تے ترقی پسند شعور ایہناں اکھراں وچ دکھالی دیندا اے:

”سائیں نال ملاقات ہوندی تاں اوہ مینوں مارکس سزم بارے بہت کجھ سمجھایا کرداسی۔ اوہدی گل دل نوں چنگی لگدی سی کہ سارے اک ہوون، سا تجھے دکھ تے سا تجھی بھکھ ہووے، پر میں سوچدا انج کیوں ہوئی؟ سائیں دا جواب ہوندا ’ادھی دنیا وچ تاں ہو گیا اے۔‘ روس وچ، چین وچ، ویت نام تے کئی ہور ملکاں دے ناں لے کے اوس آکھیا ’’اتھے وی بس سوشلزم آیا کہ آیا۔‘‘ (4)

مارکسی تے ترقی پسند فکر اوہناں دے ناولاں وچ وی اگھڑویں دکھالی دیندی اے۔ ترقی پسند تحریک نے مرداں دے سماج وچ زنانی نوں باہمت تے بہادر بنا کے پیش کیتا۔ ترقی پسند فکر دی زنانی حیاتی دیاں اوکڑاں تے وین نہیں کردی سکوں مرداں دے سامنے کھلو کے اپنا حق منگدی اے سماج دیاں جکڑ بندیاں نوں قبولدی نہیں۔ فرزند علی دے ناولاں وچ سوانی باہمت تے حوصلہ مند اے اوہناں ترقی پسند سوچ تے شعور راہیں سماج نوں بدلن، حق لئی آواز چکن تے فرسودہ روایتاں تے خیالاں توں بغاوت کیتی۔ فرزند علی دا پہلا ناول ’تائی‘ (1986ء) اجہی سوانی دی کتھا اے جیہڑی مرداں دے سماج وچ ڈٹ کے کھلوتی اوہ اپنا تے اپنے حق دا تحفظ جان دی سی۔ ناول دا مرکزی پاتر ’تائی‘ مثبت تے سچی سوچ رکھن والی سوانی اے جیہڑی سماج دیاں مثبت قدراں دی راکھی کردی تے انسانیت دی علامت بن کے سامنے آئی۔ سماج دے بھگیاڑاں کولوں کونجاں نوں بچاوندی تے بھگیاڑاں دا مقابلہ کرن توں جھکدی نہیں۔ سجاد حیدر مضمون وچ ’تائی‘ دے پاتر بارے لکھدے نیں:

”ناول نگار نے اس کردار کی استقامت اور آن دکھانے کے لیے کہیں بھی بیرونی نظریات کا سہارا نہیں لیا، بلکہ اسے اپنی مٹی سے گوندھی گئی، اپنے ہی حالات کی آئینہ پر پکائی ہوئی صورت کا حسن دیا ہے اور اس میں زندگی کی روح پھونکی ہے۔“ (5)

ناول پنجابی وسیب دے پٹھلے طبقے دی نمائندگی کردا اے پنجاب دی تہذیب تے ثقافت، ریتاں دیاں چنگائیاں تے برائیاں نوں حقیقت پسندی نال اچار یا گیا اے۔ ترقی پسند تحریک نے مزدوراں تے کساناں دے حق دی گل کیتی۔ محنت پٹھلا طبقہ کردا تے فائدہ اپرا طبقہ چکدا اے۔ ترقی پسند تحریک نے سرمایہ دار تے جاگیر دار طبقے دے دھرو نوں بے نقاب کیتا تے مزدوراں کساناں دے استحصال دے خلاف آواز چلی۔ محنت کشاں، مزدوراں تے کساناں نوں سماج دا اہم انگ جانیا اوہناں وچ حق لئی سماجی تے معاشی شعور پیدا کیتا۔ فرزند علی دادو جانا نول ’اک چونڈھی لون دی‘ (1994ء) ٹریڈ یونین بارے لکھیا گیا۔ ناول دی کہانی جاگیر دار دے کامے گلاب دین تے جاگیر دار سیداں دو آ لے گھمدی اے۔ جاگیر دار، سرمایہ دار طبقے تے ماڑے مزدور تے کسان طبقے وچ کھچ دھرو دکھائی اے۔ سعید بھٹانا نول بارے لکھدے نیں:

”ایہہ ناول پچھلے چالھی ورہیاں توں پٹھلے میل دے حق لئی یدھ تے

اتلے میل دے دھروہاں دی کتھا اے۔“ (6)

ا پر لے طبقے دے دھروہاں دے خلاف جد پٹھلا طبقہ آواز چکدا اے تے آواز نوں دب دتا جاندا اے اخیر پٹھلا طبقہ حق لئی لڑا طاقتور طبقے سامنے اپنیاں لوڑاں پاروں ہتھیار سرسٹ دیندا اے۔ ناول دا انقلابی تے ترقی پسند پاتر ’سنتا‘ مزدوراں دا آگوبن کے انقلاب لیا ونا چاہندا سی۔ حق بارے شعور دینا تے مل مالکاں تے جاگیر دار طبقے کولوں اپنے حق کھوہن لئی پریردا اے۔ سرمایہ دار تے جاگیر دار طبقے نوں انقلابی رویہ قبول نہیں سی جھوٹے مقدمیاں وچ پھسا کے موت داراہ دکھایا گیا۔ اوہ طاقت تے جھوٹے مقدمیاں اگے بے وس ہو کے منفی سماج تے ا پر لے طبقے نال رل گیا۔ دو بے ترقی پسند پاتراں ’نکی‘ تے ’گوگے‘ نال وی ایہو ہویا دونوں انقلابی سن پر حیاتی دونوں نال دھرو کیتا۔ اخیر ’نکی‘ تے ’گوگا‘ جاگیر داراں دے کامے بن کے اپنے پرکھیاں دی ریت نبھاؤن اتے مجبور ہو گئے۔ ناول دے پاتر

’جیونا‘ راہیں سرمایہ داری نظام نوں چنگا جھیا گیا ایہدے راہیں نظام جا پدا اے کہ نظام نے نسلاں نوں غلام بناون دا منصوبہ بنا رکھیا اے۔ جس سرمایہ داری نظام دی اوس سلاہنا کیتی اوس دا پہیہ جیونے ورگے مزدوراں دے خون پسینے نال چلدا اے تے نظام مزدوراں نوں اوہناں دے حق توں محروم کر کے اوہناں دا خون چوس رہیا اے۔ جدوں اوس اپنے حق دی اک چوٹھی لون دی، منگی تاں اوس نوں مارتا گیا۔ فرزند علی سرمایہ داری نظام دے خلاف مارکسسزم دی گل کیتی اے اوہ مزدوراں دے استحصال نوں سامنے لیاون دے نال نال اوہناں نوں غور کرن، سوچن تے اپنے حق دا شعور دوان لئی وی پریردے رہے۔ اوہناں ترقی پسند فکرنوں لوکاں اگے انج پیش کیتا:

”۔۔۔ میں اوہناں نوں بس اینا ہی آکھا گا کہ صرف سوچن، غور کرن، ایہہ سبھ کیوں اے۔ کون اے ساڈے حصہ دا حق کھاون والا تے کون اے اساڈی خوشی لکاون والا۔ سوچو، لہو اوہ کون اے۔ کون اے جیہڑا ساڈے ساہ اپنے ناویں لائی جا رہیا اے۔ دوایاں مزدور بناوندے نیں پردوائی نہ لہن پاروں مزدور ہی وقت توں پہلاں مرجاندے نیں۔“ (7)

منکھ برابر نیں سب لئی رزق وسیلے وی نیں ڈاڈھے رزق اتے قبضہ کر کے ماڑیاں دا جیون دکھی کری رکھدے نیں ترقی پسند لکھاری امید تے برابری دی گل کردے نیں۔ اوہ غیر طبقاتی سماج و سانا چاہندے نیں۔ فرزند علی وی ماڑے حالات وچ امید نہیں چھڈی تے سماج نوں بہتر بناون دی گل کیتی۔ ناول دے پاتر ’سنتا‘ تے ’نکی‘ ترقی پسند سوچ راہیں سماج وچ بدلاء لیاون دے چاہیوان سن تے سندر سماج و ساون دی آس رکھدے سن۔ سارے عنصران نوں سامنے لیاوندا گیا جیہڑے رل کے سماج وچ وگاڑ پیدا کر رہے نیں۔ جھوٹے تے مفاد پرست مولویاں نوں سماج دے وگاڑ دا ذمہ دار مٹھیا گیا اے۔ اوہناں جاچے جاگیر دار تے مفاد پرست مُلا رل کے لوکاں نوں بیوقوف بنائی رکھدے نیں۔ مُلا اپنے مفاد لئی جاگیر داری سوچ مطابق عوام چاردے نیں۔ دین دی اصل روح لوکاں اگے بیان کرن دی تھاں دکھو وکھ مذہبی مسئلیاں وچ لویٹی رکھدے نیں تاں جے لوکاں دا دھیان اصل حقیقتاں ول نہ جاوے تے جاگیر داری حکومت قائم رہووے۔ سماج دے کرتا دھرتا جتھے ڈگن لگدے نیں او تھے ای لو بھیاں نوں مفاد پرست مذہبی رہنما سہارا دیندے نیں۔ قانون سماج دا اہم رکن اے۔ قانون کمزور ہووے تاں سماج وچ توازن نہیں

رہندا ڈھیر برائیاں سماج وچ پھٹدیاں نیں۔ فرزند علی موجب قانون خانیا وچ ونڈیا اے۔ ماڑے لئی قانون دا کھیرا کجھ تے زور والے لئی قانون دے اصول وکھرے نیں۔ جس سماج وچ عدل خانیاں وچ ونڈیا ہووے اوس سماج دا کیہ حال ہووے گا۔ قانون صرف پیسے والیاں دا اے تے جدوں ماڑے بندے نوں انصاف نہیں ملدا فیر اوہ انصاف تے اپنا حق لین لئی شدت پسند رویہ اپنا وندا اے۔ ناول دے پاتر کیمو وی اپنے حق تے انصاف لئی انتہا پسند رویہ اختیار کرن دی کیتی اے۔ اوہ بے حس، منافق حکمران تے دو بے شعبیاں نال جڑے مفاد پرستاں دی گل کردیاں دسدے نیں کہ جیہڑے ذمہ داری نال اپنے فرض ادا نہیں کردے تے لوکاں نال دھرو کردے نیں اوہ اچھے لوک نیں۔

ناول بھسمل (1995ء) ہڈ ورتی اے جس نوں جگ ورتی بنا کے سامنے لیا نندا اے۔ ایہہ ناول وی پٹھلے میل دیاں اوکڑاں تے استحصال دی سوہنی عکاسی اے۔ پنجاب تے سندھ دے ماڑے کساناں، راہک، مزارعیاں، مزدوراں، پینڈو جیون ڈھنگ، پینڈو ویسیب دیاں معاشی پریشانیاں نوں الکیا تے اپنے پیو دے کوڑ ورتارے، بھراواں دے سلوک، انکھ، مزدور یونین دا سبھا، مزدور لیڈراں دی منافقت تے ماحول نال سمجھوتے نوں بیانیہ اے۔ ناول دی کہانی ادھ وچ استاد دامن دی ہڈ ورتی بن کے سامنے آئی۔ فرزند علی، استاد دامن نال خاص لگاء تے عقیدت رکھدے سن کیوں بے استاد دامن اوہناں نوں حیاتی لنگھاون دا ڈھنگ سکھایا تے سوچ نوں نوں اڈاری دبی۔ گوگی (فرزند علی) تے استاد دامن دا پچھو کڑا کو جیہا اے۔ دونوں غربت، محرومیاں تے بھکھ دے عذاب کٹے۔ اوہناں استاد دامن نال اپنی ملاقات، محبت عقیدت تے دامن دی حیاتی نوں ناول راہیں پیش کیتا اے۔ ناول اتے وی اوہناں دی ترقی پسند فکر گوڑھی دسدی اے۔ فیشن مارکیٹیاں وانگوں ڈرائنگ روم وچ بیٹھ کے لوکاں دے دکھاں تے استحصال بارے خالی گل نہیں کردے سگوں اوہناں نے مزدوراں، کساناں تے غریباں نال ہون والے دھرو، ظلم تے نا انصافی نوں اپنی ذات اتے وی جریا۔ گوگی (فرزند علی) تے اوہدے گھر والے زمیندار دے راہک سن۔ گوگی دا پاتر راہکاں دی اوکھی حیاتی تے مشکلاں دی ترجمانی اے۔ راہک دن رات فصل لئی محنت کرے پر اوہ ڈھڈ بھر چوگ توں وانجھے رہندے سن۔ اناج لین لئی راہک زمیندار کو لوں رقم ادھار لیندے نیں ادھار دے بدلے اگلی ساری فصل زمیندار کوں گروی ہوندی۔ ادھار دی رقم نہ دے سکسن پاروں رقم دونی ہو جاندی اے۔ رہی سہی کسر آڑھتی تے پلس پوری کردیندی اے۔ آڑھتی گاڈیاں دے مال وچ نقص کڈھ کے مال دی قیمت گھٹا دیندے نیں۔ راہکاں دی حیاتی

جنوراں ورگی جیہڑے زمیندار دی قید وچ ڈکے سن تے قید دا گھیرا دنوں دن تنگ ہو رہیا سی۔ راہکاں تے کساناں دے مندے حالات دا ذمہ دار کساناں تے راہکاں نوں ہی قرار دتا گیا۔ کیوں جے کساناں، مزدوراں، مزارعیاں تے پٹھلے میل وچ وڈیرا شاہی نظام سر جھکاؤن تے منگن دی عادت نوں انج بیاندے نیں:

”گوگی حیاتی دیاں سختیاں سیہان بھکھ مٹاؤن واسطے کیاں دا کمی بناتے مانگتاں
 دا مانگت اکھوانا پیندا سی پر گوگی غلامی نوں قبول کرن لئی تیار نہیں سی۔ اوہدے
 ذہن وچ طبقاتی ونڈ تے کھج دھر و بارے ڈھیر سوال سن۔ اوس سوچیا: اے ربا!
 ایہو جہی رہتل دی بہتر کیہ اے۔ میرے اندر ہور تلخی ودھ جان دی آخر انج کیوں
 اے؟ میں سوچدا کہ لوک اپنے آپ نوں ایہنا پنا کیوں بنا لیندے نیں۔“ (8)

اوہ حالات توں مجبور سماج دا حصہ سن جیہڑا کمی اے تے جس نوں بولن دی اجازت نہیں۔ دھرو دے خلاف بغاوت ہوئی، سماج تے پٹھلے میل دے سدھار لئی اگے ودھ کے کوششاں کیتیاں گئیاں۔ مفاد پرست مزدور لیڈراں دے مکھ توں گھنڈ چکے گئے۔ لوہی تے موقع شناس مزدور لیڈر سرمایہ دار طبقے دے خلاف انقلاب دے نعرے لائے پر سرمایہ دار دے سامنے ذاتی فائدے لئی اوہناں دا ساتھ دیندے۔ مزدور لیڈراں سرمایہ داراں توں ودھ مزدور نوں غلام بنایا۔ جیہڑے سچے ہمدرد مزدور لیڈر سن اوہ طاقت دے سامنے ہار کے کچھے ہٹ گئے باقیوں نوں سرکار آپ ہٹا دتا۔ ریاستی اداریاں دی منافقت تے ریاست دے کرتا دھرتا دے منفی رویاں دی وی دس پیندی اے۔ ناول دھاڑ وی (2012ء) وچ پنجاب دھرتی دی اصل تاریخ، حیاتی دے سچ، مزدوراں دے جیون، اتلے تے پٹھلے طبقے دی کشمکش، پینڈ و جیون دیاں اوکڑاں، جاگیر دار طبقے دیاں سازشاں، سیاسی، سماجی تے معاشی پکھاں نوں سوہنے ڈھنگ وچ پینٹ کیتا گیا۔ دھاڑ وی نسل تے جاگیر داراں دی اصلیت سامنے لیاندیاں انگریزاں دے تیار کیتے دھاڑویاں انگریزاں دے جاؤن مگروں جاگیر دارانہ نظام تے مالکی نوں پکھیاں کیتا۔ لوکائی نوں غلامی توں آزاد نہ ہون دتا۔ دکھو دکھ ناز طریقیوں تے دھرو نال دولت اکٹھی کر کے لوکائی نوں مذہب دے ناں تے ونڈ کے امن برباد کر رہے نیں۔ ملکی وسائل تے طاقت اوہناں دے قبضے وچ اے جھوٹی شان تے جاگیر داری نظام نوں بچاؤن لئی سکے رشتیاں نوں وی قتل کر دیندے نیں۔ پیسے تے دولت دی ہوس نوں بیان کردے نیں:

”بندہ بندے نالوں دکھ ہوں اتے ای خوش اے۔ پیسہ ای مائی باپ تے
ایمان بن گیا اے۔ دو بے نوں مارکٹ کے لٹ کے وی بندہ خوز نہیں
ہور ہیا۔ ہر چیز دی کالھ تے ہوس پیتہ نہیں کتھے جا کے مکے گی۔“ (9)

ناول دا ترقی پسند پاتر رجو پٹھلے میل نال تعلق رکھدا اے دھاڑویاں تے مذہبی منافرت دی ننڈیا۔ غلط مذہبی
روییاں تے تصور بارے گل کردیاں گھٹ علم مولویاں تے لو بھئی دھاڑویاں دے لالچ تے تنگ نظری نوں سامنے
لیاندا گیا اے۔ سماج دے ضابطے مذہب مطابق طے نہیں پر طاقتور تے شدت پسند عنصر اپنے مفاد ای مذہب نوں بنیاد
بنا کے سماج وچ وگاڑ پیدا کر دے نیں۔ ناول دا اہم پاتر کنزاد دھاڑوی نسل نال سی اوہ علم تے شعور نال دھاڑویاں دی
اصلیت توں جانوسی تاں فیر دھاڑوی نسل نال نفرت کردی سی اتے آپ نوں جھوٹھے، ظالم تے منافق پچھو کڑتوں دکھ
کرنا چاہندی سی۔ جدوں اوہ دے بھرانمبر دار و اجنوں اپنی بھین دی انقلابی سوچ دا پتہ لگاتاں اوس اپنیاں جاگیراں
جعلی حیثیت تے عزت نوں بچاؤن خاطر بھین دا قتل کردتا خود کشی داروپ دے کہ لوکائی اگے مظلوم ہو گیا۔ دھاڑویاں
دا ہمیش توں وطیرہ اے کہ اوہ اپنے خلاف کھڑے ہوں والے نوں جھوٹی شان تے رعب نوں لوکائی اتے بنائے رکھن
واسطے انقلابیاں نوں مروادیندے نیں یاں غدار متھ کے لوکائی اگے پیش کر دے نیں۔ سوانی ’بشری‘ پٹھلے طبقے نال
سامنھ رکھدی سی۔ اوہ اپنی دستی دے لوکاں دیاں اوکڑاں تے بھکھ نوں ویکھدی۔ بھکھی لوکائی ڈھڈ خاطر غلام سی ماڑی
لوکائی فاتے نال خود کشی کر رہی سی۔ اوس موجب ساڈے ملک وچ جہالت داراج سی جدوں جہالت، نسلی طاقت
، دولت تے اقتدار اک ہو جاؤن تے فیر خیر دی امید نہیں رکھنی چاہیدی۔ بشری ترقی پسند سوچ رکھدی سی اوہ استحصالی
طاقتاں کولوں دھرتی دا حق کھوہ کے حق داراں نوں دینا چاہندی سی تے علم دے چانن نال بستی والیاں نوں نویں راہ
وکھانا چاہندی سی اوس دستی والیاں دی حیاتی سنوارن دا جتن کیتا نمبر دار دی غلامی قبول کرن توں انکار اوہ مقصد وچ
کامیاب ہو گئی۔ فرزند علی دے ناول فنی پکھوں نویکلے نیں۔ ناولاں دے مرکزی پاتر پٹھلے طبقے دیاں سوانیاں نیں
۔ جیہڑیاں مرداں دے سماج وچ مرد دے مد مقابل بے خوف کھلو کے دھرتی وارثاں دے حق لیندے۔ اسلوب وی
من کچھواں اے۔ زبان سادہ تے عام فہم ورتدا اے کتھے وی کہانی نوں پڑھن تے سمجھن وچ اوکھ نہیں سیاسی، سماجی تے
عمرانی شعور راہیں کہانی نوں ربط تے تسلسل نال بیان کیتا اے تجسس تے چینک دا عنصر قاری دی دلچسپی قائم

رکھداے۔ محاوریاں، اکھاناں تے لوک گیتاں دی ورتوں چتویں اے۔ مکالمے ناول دے پاتراں موجب ڈھکویں نہیں تے سارے پاترا اپنا اپنا کردار ادا کر کے لانجھے۔ ناولاں دے پاتر پینڈو وسیب تے ماحول دے جیوندے جاگدے کردار نہیں۔ ناولاں وچ انقلاب دی گونج تے دسدی اے پر کدھرے وی پرلے تے پٹھلے طبقے وچ تصادم دی صورت حال نہیں۔ ناولاں وچ رومانوی فضا وی موجود اے۔ جزئیات نگاری تے منظر کشی سوہنی اے اوہناں حقیقت نگاری نال پرلے طبقے دیاں نا انصافیاں، کھچ دھرو، پٹھلے طبقے دا استحصال، طبقاتی ونڈ، شریپندے تے لوہی عناصر تے استحصالی پاتراں نوں سامنے لیاندا اے۔ فرزند علی کول ترقی پسند فکر تے مارکسی شعور موجود اے اوہناں پنجاب دے پے پسماندہ طبقیاں نوں موضوع بنایا تے پاکستان بنن مگروں تھلویں میل نال دھرو دی بھرویں تصویر الیکٹی۔ اوہ ناصر ف ماڑے طبقے دی آواز بنے سگوں اوہناں نال ازل توں ہوندے دھرو تے استحصال دی نندیا وی کیتی اے۔ ترقی پسند فکر راہیں لوکائی اندر اپنے تھاں لئی آواز چکن تے سماجی شعور جگایا اے۔ سارے ناول ماڑے تے پسماندہ سماج دا بھرواں عکس نیں۔

حوالے

- 1- احمد پراچہ، اردو ادب کی ترقی پسند تحریک، لاہور: فکشن ہاؤس، 2021ء، ص 90
- 2- احمد پراچہ، اردو ادب کی ترقی پسند تحریک، لاہور: فکشن ہاؤس، 2021ء، ص 4
- 3- عشاخان، فرزند علی دی ناول کاری، مقالہ: ایم۔ اے پنجابی، شعبہ پنجابی اوری اینٹیل کالج، 2008ء، ص 69
- 4- فرزند علی، بھسھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1995ء، ص 247
- 5- سجاد حیدر، ناول، مضمولہ: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتبہ: انعام الحق جاوید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 1997ء، ص 238-239
- 6- فرزند علی، اک چونڈھی لون دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص 7
- 7- فرزند علی، اک چونڈھی لون دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص 235
- 8- فرزند علی، بھسھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1995ء، ص 109
- 9- فرزند علی، دھاڑ وی، لاہور: گلشن ادبی پبلی کیشنز، 2012ء، ص 7